

สเตฟาโน คาร์ดู ชีวิตการทำงานและสังคมของช่างฝรั่งยุคแรก*

ศรัณย์ ทองปาน**

ในช่วงราวสี่สิบห้าปีแรกของรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ.2411 - 2453) สถาปนิก/ผู้รับเหมาชาวตะวันตกรายใหญ่ในกรุงเทพฯ มีอยู่ด้วยกันสามคน คือนายจอห์น คลูนีส (John Clunis) ชาวอังกฤษ^๒ นายโยอาคิม แกรซซี (Gioachimo Grassi) ชาวอิตาลี เดิมถือสัญชาติออสเตรียแล้วเปลี่ยนเป็นฝรั่งเศสในระยะเวลา^๓ และนายสเตฟาโน คาร์ดู (Stefano Cardu) ชาวอิตาลี แต่ในบรรดาทั้งสามคนนี้ ผู้ที่เป็นที่รู้จักกันน้อยที่สุดในปัจจุบันคือนายคาร์ดู อันเป็นประเด็นสนใจของบทความนี้

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาส่วนตัวของผู้เขียน เกี่ยวกับสถาปนิกตะวันตกในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้รับการสนับสนุนบางส่วนจาก *วารสารเมืองโบราณ* และ ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี บทความเรื่องนี้เรียบเรียงขึ้นเพียงอย่างย่อๆ เพื่อบันทึกหลักฐานเกี่ยวกับนายสเตฟาโน คาร์ดู เท่าที่รวบรวมได้ในขณะนี้ ด้วยหวังว่าอาจเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจท่านอื่นๆบ้าง ขอขอบคุณ ศ.นพ.กัมปนาท พลังกูร (2478 - 2544) คุณเอนก นาวิกมูล คุณคาร์ณี วิเศษ (ฝ่ายประชาสัมพันธ์ โรงแรมโอเรียนเต็ล) หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดศูนย์สังคีตศิลป์ ธนาคารกรุงเทพฯ หอสมุดปริทัศน์ มณฑลชุมพร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และห้องสมุดศูนย์ข้อมูล เมืองโบราณ ที่ได้เอื้อเฟื้อข้อมูลสำหรับบทความนี้

** กองบรรณาธิการ วารสารเมืองโบราณ และเจ้าหน้าที่ ศูนย์ข้อมูล เมืองโบราณ

^๒ ดูประวัติ และผลงานของนายคลูนีสเท่าที่มีการรวบรวมไว้แล้ว ใน *มุสตี ทิปทัส, ช่างฝรั่งในกรุงสยาม* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 33 - 36.

^๓ ดูประวัติและผลงานของนายแกรซซีใน ศรัณย์ ทองปาน, "นายแกรซซีกับสถาปัตยกรรมแบบฝรั่งในสมัยรัชกาลที่ 5" *เมืองโบราณ* ปีที่ 24 ฉบับที่ 2 (เมษายน - มิถุนายน 2541): 9 - 21.

นายคาร์ดู หรือที่เอกสารฝ่ายไทยมักเรียกว่านายกาตุ กาโด หรือกราโด เป็นชาวอิตาลี เกิดเมื่อปี พ.ศ.2392⁴ ประวัติดั้งเดิมเป็นอย่างไร ไม่ทราบแน่ชัด แต่ชื่อของเขาเริ่มปรากฏขึ้นในสยามราวต้นทศวรรษ 2420 ในหนังสือ *Siam Directory* ประจำปี ค.ศ.1881 (พ.ศ.2424) ระบุว่านายสเตฟาโน คาร์ดู รับราชการเป็นช่างเขียนแบบของหลวง และระบุตำบลที่อยู่ว่า “ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ ตรงข้ามวังทูลกระหม่อมองศ์ใหญ่”⁵

วังทูลกระหม่อมองศ์ใหญ่ในที่นี้หมายถึง พระราชวังเดิม ซึ่งขณะนั้นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนยาตาอินทร์ พระอนุชาธิราชร่วมพระราชนนี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภายหลังทรงกรมเป็น กรมพระจักรพรรดิพงษ์ และทรงเป็นต้นราชสกุลจักรพันธ์) ดังนั้น ที่อยู่ของคาร์ดูในระยะนี้ น่าจะได้แก่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ฝั่งใต้

งานการก่อสร้างชิ้นแรกๆ ของนายคาร์ดู ที่ปรากฏหลักฐาน ก็คือในปี พ.ศ.2424/ค.ศ.1881 คาร์ดูได้เป็นนายงาน ทำ “เรือนใหญ่ที่พระราชวังเดิม” ซึ่งเข้าใจว่าอาจเป็นพระตำหนักที่ประทับของ “ทูลกระหม่อมองศ์ใหญ่”

จากเอกสารที่พบ ดูเหมือนว่านอกจากจะมีที่พำนักอยู่ใกล้กับวังของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนยาตาอินทร์ และได้รับผิดชอบงานการก่อสร้างภายในวังแห่งนั้นแล้ว นายคาร์ดูยังน่าจะได้อาศัยพระบารมีของพระเจ้านั่งอวยเธอพระองค์นี้ด้วย ดังที่ในปี พ.ศ.2424 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนยาตาอินทร์มีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “...อนึ่งมีศเตฟาโน คาร์ดู ข้าพระพุทธเจ้า(อ)ยากจะได้รับพระราชทาน ให้รับเงินเดือนในหอรัษฎากรพิพัฒน์ รับพระราชทานเงินเดือน 200 บาท...”⁶

⁴ ข้อมูลปีเกิด-ตาย ของนายคาร์ดู ที่อ้างถึงในบทความนี้ มาจากเว็บไซต์เกี่ยวกับพิพิธภัณฑ์ศิลปะสยาม (Museo d'Arte Siamese / The Museum of Siamese Art) ที่เมืองคากลิอารี บนเกาะซาร์ดีเนีย ประเทศอิตาลี (ดูเชิงอรรถที่ 32) ทว่า เนื่องจากผู้เขียนไม่สามารถตรวจสอบกับหลักฐานอื่นได้ จึงต้องอนุมานตามข้อมูลที่มีไปพลางก่อน ดู http://www.hellosardinia.com/eng/Cagliari/mus_artesiamese.htm

⁵ ดู *Siam Directory* 1881, pp. 90, 102. ผู้เขียนเข้าใจว่าหนังสือ *Siam Directory* มีกำหนดออกในช่วงต้นปีของแต่ละปี ดังนั้น ข้อมูลที่ระบุจึงควรเป็นข้อมูลของปีก่อนหน้านั้นมากกว่า

⁶ ลายพระหัตถ์วันเสาร์ แรม 7 ค่ำ เดือนเจ็ด ปีมะเส็งตรีศก จ.ศ.1243/พ.ศ.2424 ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ *หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 12* (ม.ร.5 นก./12), หน้า 692. อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณียังมีได้ขอรับพระราชทานเครื่องเหล็กและเครื่องหลังคามาใช้กับพระตำหนักที่ประทับที่กำลังสร้างอยู่ด้วย สิ่งของเหล่านี้คือสิ่งที่นายคณูนิสส่งมาสำหรับใช้กับหลังคาพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทตามแบบแปลนเดิม แต่เมื่อเปลี่ยนแปลงไปเป็นหลังคายอดปราสาทแล้ว ของนั้นก็คงค้างอยู่

แต่เนื่องจากมีหลักฐานอื่น (เช่น *Siam Directory*) ระบุว่านายคาร์ดูรับราชการอยู่แล้ว ดังนั้น ข้อความในลายพระหัตถ์ฉบับนี้ จึงคงมิได้หมายถึงการขอให้นายคาร์ดูได้เข้ารับราชการ หากแต่น่าจะหมายถึงการขอพระราชทานขึ้นเงินเดือนมากกว่า

ในปีเดียวกันนี้นายคาร์ดูก็ยังมีการก่อสร้างและซ่อมแซมวังสราญรมย์ด้วย โดยเป็นการสร้างอาคารขึ้นใหม่หลังหนึ่ง และการซ่อมแซมอาคารเก่า คิดรวมเป็นราคา 180 ชั่ง (14,400 บาท)⁷

อาคารอีกหลังหนึ่งในช่วงปี พ.ศ.2424 ที่มีหลักฐานว่านายคาร์ดูเป็นผู้ก่อสร้าง คือ พระตำหนักในพระบรมมหาราชวัง ของกรมสมเด็จพระสุรดิตรราชประยูร หรือ “ทูลกระหม่อมแก้ว” ผู้ถวายการอภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ พระตำหนักหลังนี้ยังไม่พบหลักฐานว่าเริ่มก่อสร้างมาตั้งแต่เมื่อใด แต่นายคาร์ดูอ้างไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลเมื่อปลายปี พ.ศ.2424 ว่ากำลังจะแล้วเสร็จ⁸ สมเด็จพระทับที่พระตำหนักแห่งนี้จนเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ.2439 ปัจจุบัน พระตำหนักแห่งนี้ ซึ่งเคยเป็นอาคารหมู่ใหญ่ถูกรื้อถอนไปเกือบหมด เหลือเพียงพระตำหนักสามชั้นและเรือนข้าหลวง⁹

ในระยะนั้น การแข่งขันระหว่างสถาปนิก/ผู้รับเหมาฝรั่งสามรายสามสัญชาติ ทั้ง นายคลูนิส นายแกรซี และนายคาร์ดู ดำเนินไปอย่างเข้มข้น ผู้ประกอบการแต่ละรายแย่งงานและตัดราคากันเองอยู่ตลอดเวลา ในหมู่ชนชั้นสูงของสยามที่เป็นลูกค้าของพวกเขาที่ตระหนักดีในข้อนี้ ตามปกติในยุคนั้น การออกแบบและการรับเหมาก่อสร้างส่วนใหญ่จะกระทำโดยผู้ประกอบการรายเดียวกัน ดังนั้น จึงจะไม่มีการคิดราคาค่าออกแบบ (เนื่องจากถูกนำไปรวมเป็นต้นทุนสำหรับการรับเหมาแล้ว) ดังนั้น จึงมักมีกรณี “ลูกค้า” นำเอาแบบ

⁷ หนังสือกราบบังคมทูลของหลวงพิไชยเสนา ลงวันอาทิตย์ แรม 4 ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเส็งตรีศก จ.ศ.1243/ (พ.ศ.2424) ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ *หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 15* (ม.ร.ว.น.ก./15) หน้า 396. ข้อความในหนังสือกราบบังคมทูล ระบุว่าอาคารหลังที่กำลังก่อสร้างอยู่นั้น ก่อถึงที่วางรอดชั้นบนแล้ว จึงขอเบิกเงินล่วงหน้าครึ่งหนึ่ง คิดเป็นเงิน 90 ชั่ง ดังนั้น ยอดเต็มจำนวนค่ารับเหมาก่อสร้างที่วังสราญรมย์ในครั้งที่กล่าวถึงนี้ จึงควรเป็น 180 ชั่ง

⁸ ดูหนังสือกราบบังคมทูลของนายคาร์ดู ใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ *หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 15* (ม.ร.ว.น.ก./15), หน้า 575 - 576.

⁹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง 2* (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2531), หน้า 349. อนึ่ง ผู้เขียนสันนิษฐานว่าอาคารที่นายคาร์ดูก่อสร้างขึ้น น่าจะได้แก่พระตำหนักสองชั้น ซึ่งคงรื้อลงในปีปลายรัชกาลที่ 5 ราวปี พ.ศ.2451 ส่วนพระตำหนักสามชั้นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนั้น อาจสร้างขึ้นในหลังจากครั้งที่กล่าวถึงนี้

แปลนอาคารที่สถาปนิก/ผู้รับเหมารายหนึ่งออกแบบ ไปเสนอให้ผู้รับเหมาคนอื่นๆ ตัดราคา ค่าก่อสร้างอยู่เสมอ

ในหนังสือพิมพ์ *The Siam Weekly Advertiser* ช่วงปลายเดือนมีนาคม ค.ศ.1881 (ปลายปี พ.ศ.2423 ตามปฏิทินไทย) มีหลักฐานความขัดแย้งระหว่างนายแกรซีกับนายคาร์ดูในเรื่องทำนองนี้ โดยต่างฝ่ายต่างลงประกาศแจ้งความกล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งนำเอาแบบแปลนไปแอบอ้างเป็นของตนเอง หรือมีการลักลอบนำเอาแบบแปลนของตนไปให้อีกฝ่ายหนึ่งก่อสร้าง ดังนั้น หากมีการกระทำเช่นนั้นอีก ก็จะถูกเรียกปรับเงินเป็นค่าแบบด้วย¹⁰

ตัวอย่างสำคัญของการตัดราคาอีกกรณีหนึ่ง เห็นได้จากโครงการก่อสร้างศาลหลวงเนื่องในโอกาสที่กรุงรัตนโกสินทร์มีอายุครบ 100 ปี ในปี พ.ศ.2425 ซึ่งให้สถาปนิก/ผู้รับเหมารายใหญ่ทั้งสามรายในกรุงเทพฯ เข้าร่วมเสนอราคาปรากฏว่านายคลูนีสตีราคาถึง 3,734 ชั่ง บริษัทนายแกรซีสเสนอ 2,607 ชั่ง ส่วนนายคาร์ดูคิดราคาต่ำสุด คือ 2,418 ชั่ง จึงมีพระบรมราชโองการให้เรียกนายแกรซีกับนายคาร์ดูมาต่อรองใหม่ ให้ราคาต่ำลงอีก นายแกรซียื่นเสนอลดราคาลงไปเหลือ 2,000 ชั่ง โดยตัดการประดับลวดลายกับหินที่ใช้ปูพื้นและบันไดออกไป ทางเจ้าพนักงานจึงตกลงเลือกนายแกรซี แต่เมื่อนายคาร์ดูทราบในภายหลังจึงทำหนังสือกราบบังคมทูลว่า ตัวเขาเคยเป็นผู้เสนอราคาต่ำสุดมาก่อน จึงขอเสนอตัวอีกครั้งว่าหากทำด้วยเงื่อนไขเดียวกับนายแกรซีก็จะสามารถลดราคาลงได้ถึง 1,900 ชั่ง อยากรู้คดี ในท้ายที่สุด นายแกรซีกีได้เป็นผู้รับเหมาก่อสร้างศาลหลวง¹¹ โดยในคำจารึกที่ศิลาฤกษ์ระบุว่านายแกรซีคิดราคา 2,427 ชั่ง¹²

¹⁰ ดู *Siam Daily Advertiser* ช่วงปลายเดือนมีนาคม ค.ศ.1881

¹¹ ศาลหลวงนี้ แต่เดิม ผู้เขียนเคยเข้าใจว่านายแกรซีเป็นทั้งผู้ออกแบบและรับเหมาก่อสร้าง แต่เมื่อพิจารณาจากข้อความในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ลงวันพฤหัสบดี แรม 9 ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะเส็งตรีศก จ.ศ.1243/พ.ศ.2424 มีข้อความว่า "...ข้าพระพุทธเจ้าได้อาแผนท์ศาล ซึ่งมีศตวรรษที่ศกนั้น มาตรวจดูแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าให้ผู้ที่รับทำราคา..." ทำให้ตั้งข้อสงสัยได้ว่า นายคลูนีสตาจเป็นผู้ออกแบบตัวอาคาร แต่เปิดประมูลให้ผู้รับเหมารายใหญ่ในกรุงเทพฯ มาแข่งขันกัน ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ *หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 15* (ม.ร.5 นก./15) หน้า 183.; ดูหนังสือกราบบังคมทูลของนายคาร์ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ *หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 15* (ม.ร.5 นก./15) หน้า 575 - 576.

¹² ดูสำเนาหรือรูปถ่ายใน *พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ* (พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์, 2506), หน้า 37 - 40.

ดังนั้น ในเวทีที่การแข่งขันซบเซาด้วยกันเป็นไปอย่างดุเดือดนี้ การรับประกันความเสี่ยงอย่างหนึ่งก็คือการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับชนชั้นสูงของสยามทั้งด้วยการรับใช้ใกล้ชิดหรือการ “ฝากเนื้อฝากตัว” กับเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ อันเป็นสิ่งที่กระทำกันแพร่หลายทั่วไปในหมู่คนไทยและพ่อค้าชาวจีนอยู่แล้ว

การมอบของกำนัลในโอกาสหรือจังหวะที่เหมาะสมถือเป็นวิธีที่ต่ออย่างหนึ่งในการสร้างสัมพันธ์ภาพระหว่างบรรดานายช่างฝรั่งเหล่านี้ กับวงสมาคมชั้นสูงของกรุงเทพฯ เช่นในงานพระราชพิธีถืงสรอง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาธรรมาธิราชกรมฯ เมื่อปี พ.ศ.2429 ก็มีรายชื่อของทั้งนายแกรซีและนายคลูนิส ว่าต่างก็ได้ถวายของขวัญอันมีค่าแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ¹³

ส่วนนายคาร์ดูเองนอกจากหลักฐานทางอ้อมที่บ่งชี้ถึงสัมพันธ์ภาพอันดีระหว่างเขากับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณีด้วยแล้ว ในปี พ.ศ.2428 พบว่ามีกรณีที่พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ภายหลังคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ) เคยทรงสั่งให้ห้างของนายคาร์ดูต่อโต๊ะเขียนหนังสือหนึ่งตัว ราคา 75 บาท และเรือบดสีแฉวงหนึ่งลำ ราคา 340 บาท เป็นของส่วนพระองค์ แต่ต่อมาเมื่อถึงวันประสูติ นายคาร์ดูกลับนำของทั้งสองอย่างมาถวายเป็นของขวัญโดยไม่คิดมูลค่า ทว่า พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงเห็นว่า นายคาร์ดูทำไปเพราะตำแหน่งราชการของพระองค์ (หรือเป็นการมุ่งหวังผลประโยชน์) หากรับไว้อาจเป็นที่มัวหมอง จึงนำขึ้นทูลเกล้าถวายฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁴

¹³ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาธรรมาธิราชกรมฯ จดหมายเหตุพระราชพิธีถืงสรอง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาธรรมาธิราชกรมฯ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอก พระพิริยชนนิต (พิริย อินทรทูต) (พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, 2513), หน้า 255. แต่ในหนังสือเล่มนี้ ตัดลอกชื่อจากเอกสารตัวเขียนผิดเป็นมิสเตอร์คลูนิต และห้างแปรชิวราเคอร์

¹⁴ ดู พระราชหัตถเลขา ร.5 พระราชทานมายังนายพันตรี พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ราชองครักษ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าดิศลาภาวดี ดิศกุล (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511), หน้า 14 - 15. อย่างไรก็ตาม พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงดำรงตำแหน่งในกรมทหารมหาดเล็ก และเคยมีการจัดซื้อจัดจ้างนายคาร์ดูมาก่อนบ้างแล้ว เช่นในปี พ.ศ.2427 ทรงสั่งต่อเตียงเหล็กสำหรับพลทหาร และสั่งซื้อเตียงเหล็กจากเมืองนอกสำหรับนายทหาร เป็นต้น ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 43 (ม.ร.5 นก./43), หน้า 591 - 593.

ขณะที่สายสัมพันธ์อันดีอาจช่วยให้มีโอกาสได้รับงานแต่การติดค้างเงินค่าจ้างข้ามปี (หรือหลายปี) ก็ถือเป็นเรื่องปกติในสยามด้วย ทั้งทางราชการ เจ้านาย ขุนนาง มักจะมีหนี้สินค้างชำระกับบรรดาช่างฝรั่งเป็นเวลานานๆ และเนื่องๆ เอกสารส่วนใหญ่เกี่ยวกับสถาปนิก/ผู้รับเหมาทุกคน ทั้งนายคลุณิส นายแกรซี และนายคาร์ดู ที่ผู้เขียนพบในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ก็คือจดหมายทวงหนี้

ในขณะที่เดียวกัน หนี้สินเหล่านี้คงมีส่วนเกี่ยวพันเป็นลูกโซ่ต่อไป เพราะสถาปนิก/ผู้รับเหมาฝรั่งรายใหญ่ก็มักติดหนี้บรรดาผู้รับเหมารายย่อยอื่นทั้งเจ้าแก่คนจีนและช่างคนไทยกันอีกเป็นระยะเวลายาวนาน ดังมีเรื่องร้องเรียนผ่านเสนาบดีว่าการต่างประเทศมากมาย เช่นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2430 นายอ่อนทำจดหมายร้องเรียนมาว่า ก่อนหน้านี้ได้เคยรับจ้างนายคาร์ดู (หรือ “มิศกาโด”) ปูพื้นที่วังสราญรมย์ โดยคิดค่าแรง “หินใหญ่ 100 ละ 7 บาท หินเล็ก 100 ละ 6 บาท กระเบื้องน้ำจ้ว 100 ละ 6 สตึง แล้วมิศกาโดได้ทำหนังสือสัญญาเป็นหนังสือฝรั่งไว้แล้วให้ข้าพระพุทธเจ้าเขียนลงชื่อไว้เป็นสำคัญ” เมื่อปูหินเสร็จแล้วนายคาร์ดูได้ทยอยแบ่งจ่ายค่าแรงไปแล้ว 4 งวด แต่ก็ยังไม่ถึงครึ่งหนึ่งของค่าจ้าง

นายอ่อนเล่าต่อไปว่า “ครั้นข้าพระพุทธเจ้าไปขอเงินค่าจ้างที่ยังค้างอยู่กับมิศกาโดๆ กลับพาลเตะข้าพระพุทธเจ้า หาให้เงินค่าจ้างกับข้าพระพุทธเจ้าไม่...”¹⁵

ในกรณีทำนองนี้ (ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก) ทางราชการไทยก็จะต้องติดต่อไปยังกงสุลของชาตินั้นๆ ให้เรียกคู่กรณีมาเจรจาไกล่เกลี่ยกันเป็นรายๆ ไป

ผลงานการออกแบบ/รับเหมาก่อสร้างของนายคาร์ดูเท่าที่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบัน ผู้เขียนยังพบไม่มากนัก นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้แก่

หอนาฬิกาที่ตึกออฟฟิศไปรษณีย์ สร้างในราวปี พ.ศ.2427 เพื่อติดตั้งนาฬิกาที่สั่งมาจากห้างเบนสัน ประเทศอังกฤษ ค่าก่อสร้าง 46 ชั่ง (3,680 บาท)¹⁶

¹⁵ ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารเขียนเล่มชุดกระทรวงการต่างประเทศ อิตาลี เล่ม 3 [กต. (ล) 19 เล่ม 3], หน้า 33 - 34.

¹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 33 (ม ร.5 นก./33), หน้า 286 - 288.

บ้านศาลาแดง ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ตั้งอยู่หัวมุมถนนสีลม ด้านคลองเตย สร้างขึ้นในราว พ.ศ.2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเงินค่าก่อสร้างจำนวน 437 ชั่ง (38,960 บาท) ในปี พ.ศ.2440 เจ้าพระยาสุรศักดิ์ถวายคืนเป็นของหลวงเพื่อใช้หนี้¹⁷ ต่อมาในปี พ.ศ.2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้แก่เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ได้อาศัยอยู่สืบมาจนถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ.2482 หลังจากนั้น บ้านศาลาแดงตกเป็นของกระทรวงการคลัง และเปลี่ยนไปเป็นที่ทำการของสมาคมต่างๆ อีกหลายแห่ง อาทิเช่น แพทยสมาคม สมาคมเภสัชฯ และสมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษ บ้านหลังนี้ถูกรื้อถอนไปในปี พ.ศ.2508 เพื่อสร้างโรงแรมดุสิตธานี¹⁸

โรงแรมโอเรียนเต็ล ตึกห้องพักของโรงแรมโอเรียนเต็ล ริมน้ำเจ้าพระยา สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2428 ช่วงที่กัปตันแอนเดอร์สัน (Hans Niels Anderson) ชาวเดนมาร์ก เป็นเจ้าของโรงแรม อาคารนี้สร้างเสร็จในปี พ.ศ.2430 และมีพิธีเปิดในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2430¹⁹ อาคารหลังนี้ ทางโรงแรมโอเรียนเต็ลยังคงบำรุงรักษาและปรับปรุงซ่อมแซมมาเป็นระยะ ปัจจุบันเรียกว่า Authors' Wing เนื่องจากตั้งชื่อห้องพักตามนักเขียนผู้มีชื่อเสียงที่เคยพำนักในโรงแรม

ตึกราชแพทยาลัย สร้างขึ้นราว พ.ศ.2432 เพื่อใช้เป็นตึกสำหรับสอนวิชาแพทย์ ในโรงพยาบาลศิริราช ราคาค่าก่อสร้าง 40,000 บาท และมีค่าประดับตกแต่งตึกต่างหากอีก 16,000 บาท ต่อมาภายหลัง ใช้เป็นตึกสุติกรรม และห้องเรียนพยาบาล รื้อลงในปี พ.ศ.2482 เพื่อใช้พื้นที่สร้างตึกรังสี²⁰

¹⁷ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3* (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 88 - 90. และ *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 4* (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 294 - 297.

¹⁸ นภพร เรืองสกุล (บรรณาธิการ), *วันวาน...กับวันนี้ของถนนสีลม* (กรุงเทพมหานคร: ธนาคารไทยพูน จำกัด, 2535), หน้า 14.

¹⁹ Andreas Augustin and Andrew Williamson, *The Oriental Bangkok* fifth and revised edition (Vienna: The Most Famous Hotels in the World, 2000), pp. 44^{*} 45.

²⁰ ดู "ประวัติของคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย" ใน *เวชนิสสิด* (ฉบับที่ระลึกงานฉลอง 50 ปี 2432 - 2482), 2482, ไม่มีเลขหน้า. อย่างไรก็ตามในหนังสือมิได้ระบุว่ามีการก่อสร้างเมื่อใด การกำหนดอายุในที่นี้ ผู้เขียนอนุมานมาจากกำหนดการเปิดโรงเรียนแพทย์ในปี พ.ศ.2432

โรงเรียนทหารสราญรมย์หรือโรงเรียนนายร้อย ด้านข้างกระทรวงกลาโหม ก่อสร้างระหว่างปี พ.ศ.2433 - 5/ค.ศ.1890 - 2 ด้วยราคา 64,000 บาท และมีพิธีเปิดเมื่อ 26 กันยายน 2435 ปัจจุบัน เป็นที่ตั้งของกรมแผนที่ทหาร²¹

ส่วนในทางธุรกิจหรือหน้าที่การงาน จากหลักฐานที่พบ นายคาร์ดูรับราชการเป็นช่างเขียนแบบของหลวงมัจฉาราวปี พ.ศ.2427 หลังจากนั้น เข้าใจว่าเขาคงลาออกจากราชการแล้วตั้งบริษัท S. Cardu & Co. ขึ้น รับจ้างทำงานออกแบบและรับเหมาก่อสร้างทั่วไป²²

ในหนังสือ *Siam Directory* ประจำปี ค.ศ.1886 (พ.ศ.2429) ให้รายละเอียดที่ตั้งของบริษัทนี้ว่าอยู่ใกล้วัดแจ้ง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา²³ ซึ่งน่าจะหมายถึงบ้านที่อยู่ตรงข้ามพระราชวังเดิม ติดกับวัดอรุณราชวราราม ฝั่งธนบุรี แต่หลังจากนั้นไม่นานบริษัทของคาร์ดูก็ย้ายที่ทำการลงไปอยู่ที่ปากคลองสาน ฝั่งใต้ ดังที่ปรากฏในแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับปี พ.ศ.2431²⁴ ที่ตั้งแห่งนี้มีระบุไว้ใน *Siam Directory* ฉบับปีเดียวกันนั้นว่าอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ ตรงข้ามวัดกัลหา นอกจากนั้นแล้ว ยังปรากฏชื่อนายซันเดรสกี สถาปนิก (C. Sandreczki) กับนายไกริงเกอร์ วิศวกร (G. Geiringer) เข้ามาร่วมเป็นหุ้นส่วนในบริษัทด้วย²⁵

ต่อมาในเดือนตุลาคมปี พ.ศ.2433 ทั้งนายซันเดรสกีและนายไกริงเกอร์ก็ลาออกจากรับราชการ²⁶ นายซันเดรสกีได้เข้ารับราชการเป็นช่างเขียนแบบสังกัดกรมโยธากระทรวงโยธาธิการของสยามทันที²⁷ ในเวลาไม่นานก็ได้รับตำแหน่งสูงสุดใน “เวรแบบอย่าง”

²¹ The Bangkok Times September 28th 1892, p. 2.

²² *Siam Directory* 1885, p. 94. อย่างไรก็ตามก็ตีในหนังสือ *The 1894 Directory for Bangkok and Siam* ฉบับตีพิมพ์ซ้ำโดยสำนักพิมพ์ White Lotus ในปี ค.ศ.1996 (พ.ศ.2539) มีโฆษณาของบริษัทนายคาร์ดู ที่หน้า 80 ซึ่งระบุว่า ก่อตั้งในกรุงเทพฯ มาตั้งแต่พ.ศ.2423 (Established in Bangkok 1880) ซึ่งไม่แน่ใจว่านับตั้งแต่เมื่อใด

²³ *Siam Directory* 1886, p. 98.

²⁴ ดู แผนที่แผ่นที่ 1 Plan of Bangkok 1888 ใน กองทัพบก, *แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2431 - 2474* พิมพ์ครั้งที่ 2 (เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ, 2530)

²⁵ *Siam Directory* 1888, p.138.

²⁶ *Bangkok Times* October 18th 1890, p. 2.

²⁷ *Bangkok Times* October 13th 1890, p.3.

(เทียบเคียงได้กับกองสถาปัตยกรรม) ของกรมโยธา คือเป็นถึง “อาคิเติกใหญ่”²⁸ (หรือหัวหน้าสถาปนิก)

กรณีการลาออกของนายซันเดรสก็เป็นเสมือนสัญญาณว่า ยุคสมัยรุ่งเรืองของผู้ประกอบการอิสระปิดฉากลงแล้ว สายสัมพันธ์ต่างๆ หากเคยมีอยู่ที่ดูเหมือนแทบไม่มีประโยชน์ในโลกที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง รัฐบาลสยามได้ก่อตั้งกระทรวงโยธาธิการขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2430 และมีกรมโยธาเป็นหน่วยงานเฉพาะในการออกแบบก่อสร้างอาคารต่างๆ ของทางการ แม้จะยังใช้นายช่างชาวตะวันตก (ส่วนใหญ่เป็นชาวอิตาลีเลียน) แต่ก็อยู่ภายใต้สัญญาจ้างของรัฐบาลโดยตรง

ชะตากรรมของสถาปนิก/ผู้รับเหมาชาวตะวันตกยุคบุกเบิกทั้งสามคือนายแกรซียานอคลินิส และนายคาร์ดู จึงคล้ายคลึงกันในแง่ที่ภายในไม่กี่ปีหลังจากนั้น ทุกคนล้วนแล้วแต่ต้องยุติกิจการของตนในสยามไป

นายแกรซียานอคลินิสเดินทางจากกรุงเทพฯ ราวเดือนกรกฎาคม ปี พ.ศ.2436 โดยไม่มีโอกาสกลับมาอีกเลย²⁹ ในเดือนเดียวกันนั่นเอง หนังสือพิมพ์บางกอกโคมส์ ลงประกาศขายเลหลังบ้าน โรงเรือน เรือ และวัสดุก่อสร้างทั้งหมดของนายคาร์ดู³⁰ อันน่าจะสื่อแสดงว่า

²⁸ ดู “ตำแหน่งข้าราชการกระทรวงโยธาธิการ” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 32 วันที่ 6 พฤศจิกายน ร.ศ.111 (พ.ศ.2435): 266.

²⁹ ดู ศรีดิษฐ์ ทองปาน, “นายแกรซียานอคลินิสสถาปนิกกรมแบบฝรั่งในสมัยรัชกาลที่ 5” เมืองโบราณ ปีที่ 24 ฉบับที่ 2 (เมษายน - มิถุนายน 2541)

³⁰ สิ่งที่คาร์ดูประกาศขายเลหลัง คือ “เรือนที่อาโศรย์ แลโรงงาน แลโรงไวของ ซึ่งเปนของมิตเตอร์กาโคอยู่มาแต่ก่อนนั้น...ของอื่นๆ ซึ่งจะขายเลหลังอีกหลายอย่าง คือเครื่องแต่งเรือน มีโต๊ะ กระจกส่องหน้า โต๊ะล้างหน้า แลตะเกียงต่างๆ เปนต้น แลมีเครื่องเหล็กต่างๆ สำหรับสร้างเรือนสร้างตึก คือบานพับทองเหลือง แลบานพับเหล็ก กุญแจ ตะปูควง และเครื่องกระเบื้อง กรอบประตูแลหน้าต่าง สิ่งกะสีสำหรับมุ่งหลังคา เครื่องลายก้านขดสำหรับติดเพดานแลฝา กำปั้นเหล็ก เรือคอนโดเลอ เรือโอดสามแจว แลเรือสี่แจว เรือไฟไม่มีเครื่อง 1 ลำ แลสิ่งของอื่นๆ อีกหลายอย่าง” ดู Bangkok Times 8th July 1893, p. 2.

เขากำลั่งจะออกเดินทางกลับไปยุโรปแล้ว และต่อมาไม่นาน นายคลุนิสผู้ล้มละลายจากกิจการโรงงานอิฐก็ถึงแก่กรรมลง³¹

แต่ทั้งนี้ นายคาร์ดูก็คงมิได้เดินทางกลับบ้านไปมีอุปเลา เพราะในปี พ.ศ.2457 สเตฟาโน คาร์ดู ได้มอบกรุโบราณวัตถุของสยาม พม่า จีน และญี่ปุ่น ที่เขาเก็บสะสมไว้จำนวนกว่า 1,300 ชิ้น ให้เป็นสมบัติของเทศบาลเมืองคาร์กลีอารี (Cagliari) บนเกาะซาร์ดิเนีย ประเทศอิตาลี ประกอบด้วยพระพุทธรูป คัมภีร์ เครื่องถ้วย อาวุธ และเงินตรา³² ซึ่งจนถึงปัจจุบันก็ยังมี “พิพิธภัณฑ์ศิลปะสยาม” ตั้งอยู่ที่เมืองแห่งนั้น

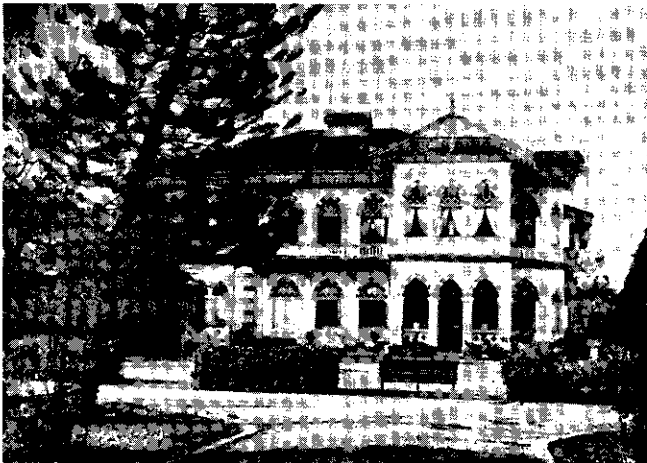
นายคาร์ดูถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2476 สิริอายุได้ 84 ปี

³¹ ดูเรื่องความล้มเหลวในธุรกิจโรงงานอิฐของนายคลุนิสใน ผุสดี ทิพทัส, *ช่างฟรังในกรุงสยาม*, หน้า 33 - 36. อนึ่ง นายคลุนิสคงถึงแก่กรรมในราวปี พ.ศ.2437 เช่นที่มีการอ้างถึงในลายพระหัตถ์ของกรมหมื่นสรรพสาตรศุกกิจ ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ.113 (พ.ศ.2437) กล่าวถึงนายทรอสเชล (Troschel) ช่างปั้นชาวอิตาลีเอ็นที่รัฐบาลสยามจ้างเข้ามาทำงานและสอนวิชาช่างว่า “...พูดออตๆ แอตๆ ไปว่าเมืองนี้อากาศก็ไม่มีดี คนนั้นก็ตายดูแต่ครูนิตก็ตาย...” (ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ* กต. 35.8/1 นาย Turchi และนาย Troschel ครูช่างเขียนและครูช่างปั้น กระทรวงวัง) ดังนั้น ในเวลาที่กล่าวถึงนั้น “ครูนิต” หรือ นายคลุนิสคงเพิ่งถึงแก่กรรมไป แต่ยังคงตรวจสอบไม่ได้ว่าเป็นเมื่อใดแน่

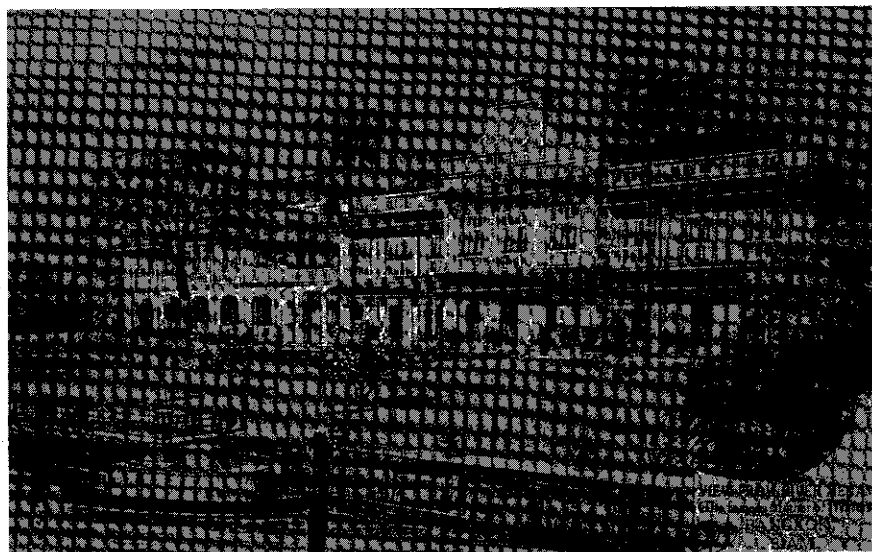
³² มีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ในเว็บไซต์จำนวนมาก เช่น http://www.hellosardinia.com/eng/Cagliari/mus_artesiamese.htm และ <http://www.geocities.com/acacciadisardegna/cultura2.html>

1 ตึกออฟฟิศโปรเตสแตนต์ ด้านหน้ามีหอนาฬิกา ถ่ายราวทศวรรษ 2440 ที่มาของภาพ : 1 และ 5 - Carter, A. Cecil. (ed) The Kingdom of Siam 1904 (Bangkok: The Siam Society, 1988)

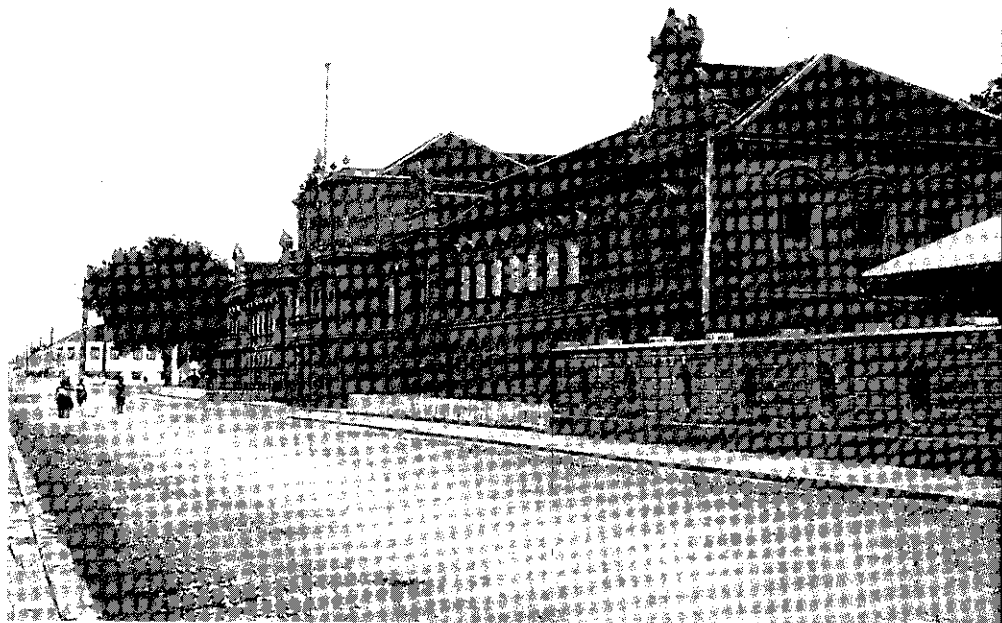
2 บ้านศาลาแดง ในช่วงที่เป็นบ้านพักของเจ้าพระยามรราช (ปิ่น สุขุม) ถ่ายราว พ.ศ.2460 ที่มาของภาพ : 2 - พระพิศาลสุขุมวิท (ประสพ สุขุม) (กทม.: บ.แอดมิ พรินติ้ง จำกัด, ม.ป.ป.)

3 ภาพไปรษณีย์รูปวาดโรงแรมโอเรียนเต็ล ราวทศวรรษ 2440 ที่มาของภาพ : 3 - Davis, Bonnie. Postcards of Old Siam (Singapore: Times Edition, 1987)

4 ตึกราชแพทยาลัย โรงพยาบาลศิริราช อาจถ่ายในช่วงก่อนหรือ ราวต้นทศวรรษ 2480 ที่มาของภาพ : 4 - เวชชนิสิตติ ฉบับที่ระลึกงานฉลอง 50 ปี 2432 - 2482 (2482)

5 โรงเรียนทหารสวนกรมย์ ถ่ายราวทศวรรษ 2440 ปัจจุบันคืออาคารกรมแผนที่ทหาร